

Excavacions al castell de Quermançó (Vilajuïga, Alt Empordà)

JOAN LLINÀS I POL, JOSÉ MARÍA GARCÍA-CONSUEGRA FLORES

1. INTRODUCCIÓ

Entre el 16 de juny i el 15 d'agost de 2003 es va fer una excavació arqueològica en el castell de Quermançó (Vilajuïga, Alt Empordà), encarregada a l'empresa Janus, SL pels promotors del projecte de rehabilitació del monument. Aquesta rehabilitació està lligada a la recuperació d'un projecte imaginat per Salvador Dalí per a aquest castell que mai no es va dur a terme, l'anomenat Orgue de la Tramuntana, un orgue que havia de sonar quan bufés aquest vent empordanès característic.

El castell està situat en el terme municipal de Vilajuïga (Alt Empordà), a uns 2 quilòmetres al nord del nucli urbà. Les seves restes es drecen a la part superior d'un turó isolat i envoltat de cingles, sobretot als costats de llevant i migdia, mentre que els altres dos costats també són molt abruptes.

L'objectiu de la campanya d'excavacions era obtenir la informació arqueològica bàsica per poder, posteriorment, escometre amb unes mínimes garanties la redacció i aplicació d'un projecte d'excavació d'abast global sobre el monument. El fet que no s'hi hagués fet mai cap intervenció feia recomanable excavar-ne íntegrament una part fins a la roca mare, sempre que les troballes ho permetessin, per tal d'obtenir dues dades de primera necessitat: per una banda, la potència arqueològica que es preservava i, per l'altra, una seqüència estratigràfica clara, susceptible d'estendre-la —a grans trets— a la resta del monument.

La intervenció proposada se centrà en els punts on era més necessari actuar, ateses les característiques del projecte de rehabilitació. Per això es decidí intervenir íntegrament a l'anomenada «torre de l'homenatge» (zona 1), alhora que es practicaven sondejos en dues zones més (zona 2-sala central i zona 3-àrea oberta de llevant). L'excavació de la zona 1 ens havia d'aportar moltes dades de gran utilitat (estrati-

gràfica i estructural) a l'hora d'emprendre, més endavant, les intervencions en extensió a la resta d'àmbits del castell, mentre que els sondejos de les zones 2 i 3 ens donarien dades respecte a les seves estratigrafies concretes. Més endavant, en constatar que gairebé la totalitat de l'estratigrafia de la zona 2 era un gran enderroc del segle XIX, es decidí actuar-hi globalment. Paral·lelament, s'efectuà un estudi complet de l'arqueologia vertical de les estructures visibles del castell, moltes de les quals es troben en un estat de conservació apreciablement bo.

2. NOTÍCIES HISTÒRIQUES

La primera referència històrica del castell de Quermançó correspon a l'any 1078, quan el comte Ponç I d'Empúries deixà als seus fills Hug i Berenguer el castell, on hi havia instal·lat l'arxiu del comtat, juntament amb d'altres fortificacions. A partir d'aquí, la fortalesa apareix citada repetidament en diversos documents: l'any 1085, en un acord pactat entre Hug II d'Empúries i Guislabert II de Rosselló, el qual hi aconseguí alguns drets; l'any 1099, quan apareix Dalmau Berenguer de Quermançó, fill del vescomte de Peralada i que ell mateix s'anomena vescomte en diversos documents fins al 1137; l'any 1121, en un nou acord entre els comtes emporità (Ponç Hug II) i rossellonès (Gausfred III), etc.

L'any 1128, el comte Ponç Hug II inicià una sèrie d'enfrontaments amb diversos veïns (el bisbe de Girona, les terres frontereres del comtat de Besalú, el vescomte Berenguer Renard de Peralada...), la qual cosa impel·lí el comte de Barcelona Ramon Berenguer III a intervenir. Ponç Hug resistí encastellat a Quermançó, però fou vençut i empresonat. Una nova revolta del comte emporità l'any 1138 acabà, de bell nou, amb una derrota, per la qual Ponç Hug es comprometé davant de Ramon Berenguer IV a destruir i despoblar el castell de Quermançó. No sembla, però, que aquestes disposicions es fessin, ja que el castell torna a aparèixer citat l'any 1154 en un nou pacte entre els comtes d'Empúries i Rosselló.

La guerra contra França de finals del segle XIII també afectà Quermançó. El castell resistí la invasió de 1285, però fou ocupat el 1288 i, segons diuen les fonts, enderrocats. Però aquest enderroc no sembla que es dugués a terme, i el castell passà de bell nou a mans catalanes: l'any 1292, un informe dirigit al rei Jaume II remarca que calien 12 homes per defensar-lo.

La guerra civil catalana de finals del segle XV afectà també el castell, que l'any 1472 fou ocupat per les tropes de Joan II. En aquesta època Quermançó depenia del duc de Cardona com a comte d'Empúries.

Els darrers fets que afectaren el castell de Quermançó s'esdevingueren durant la Guerra del Francès. L'any 1808, les tropes napoleòniques el refortificaren i fou emprat per a magatzem d'armes i municions. Durant la retirada francesa (1814) fou fet explotar pel mariscal Suchet, la qual cosa significà l'abandonament definitiu de la fortalesa.

3. EL CASTELL MEDIEVAL (SEGLES X-XV)

3.1. El castell del segle x

Les excavacions van posar al descobert en el subsòl de la sala central un bon tram dels llenços oest i nord de la muralla original del castell i en van permetre una datació del segle x. Aquesta estructura, d'un gruix de 170-180 cm (llenç oest) i 260-270 cm (llenç nord), apareix també més enllà dels límits de la sala central, a la sala nord, cap a l'extrem de llevant del castell i dins de l'àmbit de la posterior torre mestra, delimitant el recinte principal del primer castell pel nord i per ponent.

Dins l'espai posterior de la sala nord, on es pot apreciar en tota la seva longitud, més de 25 metres, es veu com el llenç nord d'aquesta muralla gira a l'extrem est fent un angle obert cap al sud-est, i del vèrtex en sobresurt una estructura (potser una torre), de moment mal coneguda. Se'ns dibuixa així un recinte, més reduït i amb diferent orientació que l'actual, que tindria una planta presumiblement pentagonal i que ocuparia exclusivament la part més alta del turó.

L'interior d'aquest recinte es coneix de moment molt poc. A la sala central s'ha posat en evidència que, originalment, tot l'espai que havia quedat entre el gran desnivell de la roca mare al sud i la muralla del segle x al nord havia estat farcit amb una gran aportació de terres per constituir un sòl practicable que fou enretirada en excavar-s'hi un soterrani a principis del segle XIX. Tanmateix, es va deixar a l'extrem de ponent, contra l'estructura de la muralla, una part d'aquest farcit original, excavat en rampa, per tal de facilitar l'accés al soterrani. Fou l'excavació d'aquesta rampa (UE 2009) la que ens va proporcionar el material arqueològic suficient, bàsicament un bon percentatge de ceràmica espatulada, per permetre'ns datar la construcció del castell de Quermançó al segle x, és a dir, un segle abans de la primera menció escrita coneguda.

3.2. El castell feudal

L'etapa que va dels segles XI a XV, que és la més documentada des del punt de vista de les fonts escrites, és en canvi de moment la més mal coneguda des d'un punt de vista arqueològic. Acabem de veure com la sala central fou pràcticament buidada del tot en excavar-s'hi un soterrani al segle XIX. Per la seva banda, la construcció de la torre mestra al segle XV també comportà la desaparició de la major part d'estructures i estrats anteriors que hi podia haver hagut, encara que se n'han conservat alguns vestigis, entre els quals destaca la part inferior de la paret est de la torre, que reaprofitava un mur anterior, la cara externa del qual mostra una porta que després va ser cegada. Pel costat oest, aquest mur més antic funcionava amb una paret perpendicular que, a ponent, lliurava contra el llenç occidental de la muralla del segle X, tal com es descobrí a les excavacions. La resta de preexistències (vestigis malmesos de dos murs perpendiculars i d'un enllosat) foren identificades per les excavacions al racó sud-oest de la torre, desconnectades de tota altra resta.

Falta, però, excavar la major part del pati. Un sondeig efectuat a la banda nord, entre la cisterna i el mur que delimita l'àrea per aquell costat, va permetre la localització d'un mur i de dos enterraments, un nen i un adult. Per tota aquesta àrea, que entre els segles x i xv devia ser el cor i el centre del castell, treuen el cap restes d'estructures encara pendents d'excavació que foren colgades arran de les grans reformes del segle xv, quan tota la zona esdevingué un pati. És evident que aquesta àrea constitueix avui per avui la gran reserva arqueològica del castell de Quermançó.

Ho va confirmar, de fet, l'estudi aprofundit del mur sud de l'ala nord, que és el que també delimita el pati per tramuntana, del qual n'exerceix de mur de contenció des de l'anivellament del segle xv. D'est a oest, es veuen en aquest mur per la cara nord diverses fases i reformes. En primer lloc, la part inferior de tota la meitat est, assentada damunt de la muralla del segle x, es pot diferenciar molt bé de la resta de la paret. Segurament, es tracta d'una primera reconstrucció del castell medieval, potser relacionada amb les destruccions que va patir als segles xii i xiii. Aquesta estructura presenta una refeta de grans dimensions a la banda més occidental, que ocupa quasi tota la cantonada i una part del mur que gira cap al sud-est, que tant pot constituir el testimoni d'una nova destrucció que va caldre arranjar com pertànyer a les reformes generals del segle xv. Tanmateix, aquesta paret medieval s'interromp a ponent d'una manera sobtada, i a partir d'aquí i cap a l'oest, les estructures que s'aprecien són majoritàriament d'èpoques posteriors. Sens dubte, quan es pugui conèixer l'estratigrafia que s'estén a la banda nord d'aquest complex mur, podrem confirmar i ampliar enormement les dades arqueològiques que de moment tenim sobre el castell de Quermançó en el període que va dels segles xi a xv.

3.3. Les torres albarranes

Al nord del turó, en el punt on aquest és més accessible i on, sens dubte hi havia el camí que, com avui, aconduïx al castell, hi ha les restes de dues torres albarranes que en reforcen la defensa. Aquestes torres, de planta circular i atalussades, estan també a l'espera que siguin objecte d'excavacions; de moment, les considerem molt probablement baixmedievales i sabem que estigueren en desús a la darrera fase d'ocupació del castell, en què va caldre seccionar la més propera perquè constituïa un obstacle per defensar-lo adequadament.

4. EL CASTELL DEL SEGLE XV

4.1. La torre mestra

La torre mestra, situada a l'extrem SW del castell, és una construcció quadrangular de 9,60 per 7,80 m, conservada fins a una alçària superior a 6 metres. Malgrat que tradicionalment se l'ha considerat la torre de l'homenatge (BADIA, 1981: 427), és

molt probable que tingués bàsicament funcions de defensa i de guaita, ja que la seva cronologia (segles XV-XIX) ho aconsella i fa que sigui més correcte parlar de «torre mestra».

La torre és una estructura quadrangular subdividida en dues estances rectangulars, a l'est i a l'oest. A causa de la irregularitat del subsòl, l'habitació de llevant es trobava a una cota més elevada que la de ponent. Llevat de la part inferior del mur est, que ja hem vist que era més antiga, la resta de la torre es va bastir *ex novo* en aquests moments, amb una obra sòlida de pedres de mida mitjana desbastades per la cara vista, lligades amb morter de calç i disposades formant filades irregulars. Les cantonades exteriors estaven reforçades amb carreus escairats.

La torre tenia dues plantes, que van perviure fins al moment final del seu funcionament, al segle XIX; l'empremta del pis i de l'embigat originals la trobem perfectament distingible a la part interna de la paret de ponent. Es fa difícil assegurar les obertures que tenia la torre en aquesta primera fase. Pel que fa a les portes, és segura la que s'obria a la planta baixa, cegada al segle XIX, i molt probable la de la planta superior, que es devia tractar d'un accés elevat, intencionadament difícil. Les tres finestres existents, a la planta superior, semblen de factura posterior.

Si bé la planta baixa estava subdividida en dues estances, la planta superior sembla que fou un sol àmbit. Al capdamunt, desconeixem el coronament de la torre, ja que fou totalment reformat al segle XIX.

4.2. La sala central

Coneguda fins ara sense cap prova com la capella del castell, aquesta sala és una gran estança rectangular de quasi 15 per 7,5 m que es troba al nord i al nord-est de la torre, de la qual la separa el corredor d'accés a l'àrea oberta superior.

Al segle XV la sala central prengué l'aspecte i les dimensions amb què ens ha arribat. La paret oest fou construïda de manera conjunta amb la torre, com es pot veure en la disposició ben imbricada de l'aparell de la raconada sud-oest de l'estança, i el mur nord, tot i que bona part està refet amb posterioritat, també és d'aquest moment. Els murs est i sud, en canvi, són fets amb una tècnica constructiva sensiblement diferent, i sembla que podrien ser anteriors. El mur est és, alhora, la paret occidental de la cisterna, una obra que sembla posterior al segle XV, però que reaprofità aquesta estructura preexistent.

Així, les quatre parets de la sala central ja estaven constituïdes al segle XV, i s'hi van documentar tres obertures. És molt probable que la porta que hi ha a la paret oest, necessària per accedir també a la torre, sigui d'aquest moment. La seva localització, en una cota més baixa que el propi nivell de circulació de la cambra, s'explica a causa del fet que l'extrem oest de la sala era una zona de pas que permetia accedir a la torre, a la cisterna i a l'àrea oberta superior a través del passadís deixat entre la paret sud de la sala central i la torre. És molt probable, doncs, que una altra porta s'obrís a la raconada sud-oest de la sala i que un envà separés aquesta zona de

pas de la sala pròpiament dita. Les reformes del segle XIX i el deteriorament posterior d'aquest sector, tanmateix, impediren certificar-ho amb seguretat. Les altres dues obertures són una porta que permetia l'accés a la sala des de l'àrea oberta superior, cegada però ben visible a l'extrem de llevant de la paret sud, i la gran espitllera que s'obria a la paret oest.

La presència de testimonis d'embigat a la paret oest permeten parlar d'una planta superior, que quasi no s'ha conservat. La mateixa paret es conserva en una alçada d'entre 110 i 160 cm per sobre de la línia de l'embigat, amb vestigis d'una obertura, segurament una porta elevada, que fou cegada posteriorment. Aquesta planta superior, malmesa a partir de l'abandó del segle XVII, fou desmuntada pràcticament del tot al segle XIX.

4.3. La sala nord

La sala nord és una immensa estança rectangular de 37 per 9-10 m que ocupa tota la banda septentrional del castell. En aquesta sala no s'hi van fer excavacions, i la intervenció de 2003 es va limitar a una neteja general i a l'estudi de l'arqueologia vertical, amb uns resultats que, per tant, hem de considerar provisionals.

La sala nord sembla construïda d'una manera unitària, tal com reflecteixen les parets oest, nord i est, sòlides i ben fonamentades, de pedres desbastades per la cara vista i formant filades molt irregulars, lligades amb morter de calç. Les úniques obertures visibles són la porta d'entrada, d'arc rebaixat, situada a l'oest del mur sud, i una gran espitllera a la part superior central del mur oest, conservada parcialment. Hi ha vestigis del que semblen antigues obertures al mur nord, posteriorment tapiades, però el deficient estat de conservació de la paret a aquella alçada no permet afirmar-ho amb certesa.

A la raconada de contacte entre la paret sud de la sala nord i la paret oest de la sala central, per l'exterior, s'aprecia com les pedres i el morter es troben ben imbricats, la qual cosa delata la contemporaneïtat de les dues obres. Sembla, doncs, que també la sala nord fou construïda al segle XV, com la torre i la sala central, la qual cosa acaba de configurar així el que se'ns dibuixa com una reforma general i de gran abast que va fer desaparèixer literalment el vell castell medieval.

Malgrat tot, s'aprecien en aquesta gran sala dos sectors clarament diferenciats, delatats sobretot per la presència de l'arrencament de cinc grans arcs d'uns 60 cm de gruix i separats per intervals d'uns 2,5 m, que convertien la meitat oest de la sala en una estança dominada per la presència d'aquests elements arquitectònics. La meitat est, en canvi, no presenta cap estructura d'aquest tipus.

Segons tots els indicis, devia ser una sala d'una sola planta, amb el sostre molt alt i sostingut a la banda oest per l'esmentat sistema de grans arcs. La presència de subdivisions o d'estructures més antigues queda com una incògnita a l'espera de futures excavacions.

4.4. El pati i les àrees externes

El punt més alt del castell, on es devien aixecar bona part de les estructures del castell medieval, fou ara convertit en zona oberta mitjançant l'enderroc de les construccions que hi havia i l'anivellament del terreny amb una important aportació de terres que emprà les parets externes de la vella construcció medieval com a mur de contenció.

Possiblement també es construí ara el mur que tanca tot el castell per l'oest i pel nord, on hi ha l'entrada principal i que, pel seu poc gruix, sembla més un mur de contenció i delimitació que una estructura defensiva.

5. EL CASTELL DELS SEGLES XVI-XVII

5.1. Reformes

Les estructures aixecades al segle xv funcionaren al llarg del segle xvi i part del xvii, i foren objecte de reformes puntuals i de petit abast.

A la torre mestra l'estança de ponent, a la planta baixa, fou subdividida al segle xvi. A la cambra que quedà al sud s'arrebossaren les parets mitjançant una capa de calç i la del nord es reanivellà i es repavimentà. Més o menys d'aquest moment han de ser també les dues finestres grans de la planta superior, de llinda d'arc rebaixat feta amb pedres de llicorella disposades verticalment a tall de dovelles, que s'emmarquen dins d'una important refeta de l'estructura que es diferencia sobretot a la paret oest de la torre.

A la sala central hi ha algunes reformes que també hem de situar amb posterioritat al segle xv i amb anterioritat a la intervenció napoleònica. Són reformes de caire purament constructiu, que afectaren les parets longitudinals de la cambra (nord i sud), però que no modificaren ni l'estructura de la cambra ni les seves obertures i accessos.

A l'oest del pati es bastí en aquest moment una petita habitació quadrangular de 4,10 per 3,60 metres, adossada a la paret de llevant de la torre mestra, que es va excavar completament l'any 2003. Es tracta d'un petit espai construït vers el segle xvi en un indret on la roca mare experimenta ja importants desnivells cap a l'oest, per la qual cosa hi va caldre un important anivellament (UE 3008 i 3014). Cal dir que a la banda nord, on el subsòl natural també experimenta una sensible baixada, s'hi documentaren les restes d'estructures anteriors a l'habitació (UE 3015, 3017, 3019, 3020), molt malmeses i conegudes només de manera parcial, ja que part d'elles s'endinsaven cap a llevant, a la zona no excavada.

També sembla que hem de situar en aquest moment la construcció de la cisterna, tal i com avui la coneixem. Situada a l'extrem nord-oest del pati i conservada íntegrament, la cara externa de la seva paret de tramuntana s'aprecia perfectament formant part del mur meridional de la sala nord, on malmet estructures anteriors. En

canvi, la seva paret oest, que es pot veure per l'exterior a l'extrem oriental de la sala central, devia conservar una altra estructura anterior, reaprofitant-la. Malgrat tot, és evident que només l'excavació arqueològica del pati ens permetria confirmar i assegurar la cronologia precisa de la cisterna.

5.2. El primer abandó del castell (segle XVII)

A la torre mestra s'excavaren un seguit d'estrats a les tres cambres en què se subdividia en aquest moment (UE 1025 a la nord-oest; UE 1023, 1027 i 1028 a la sud-oest i UE 1045 a l'est), que resultaren ser nivells d'abandó i sedimentació formada immediatament després d'aquest abandó. El material arqueològic (blaus catalans del segle XVII, dues monedes de la Guerra dels Segadors amb l'efígie de Lluís XIV...) dóna una cronologia que no depassa les dècades centrals del segle XVII. Combina amb la total inexistència de material arqueològic clarament situable al segle XVIII, amb aquestes dades creiem que és molt probable que la fortificació estigués abandonada entre mitjan segle XVII i la reocupació napoleònica de 1808-1814.

6. EL CASTELL NAPOLEÒNIC

6.1. La torre mestra

La intervenció napoleònica la trobem amplament documentada a la torre. Es reanivellà i repavimentà la planta baixa, alhora que es recuperava la subdivisió original en dues estances. També es paredà la porta original de la planta baixa, situada al nord-est, i se n'obrí una de nova a la paret nord. Pel que fa a la planta superior, fou també subdividida en dues estances iguals que les del pis de baix, fet que obligà a paredar la finestra de la paret de migdia, que fou substituïda per una de nova, a la banda est del mateix mur. Les cobertes foren del tot refetes, tal com es pot veure a les empremtes de les voltes que cobrien les dues estances de cadascun dels dos pisos, d'arc rebaixat i fetes amb rajol massís. A dalt de tot fou també refet el coronament de la torre, que es devia trobar igualment molt malmès.

6.2. La sala central

L'acció de les tropes napoleòniques en aquesta sala fou d'un abast considerable. La cambra deixà de tenir planta baixa i superior per passar a ser d'una sola planta amb soterrani. Així, va desaparèixer l'antiga planta superior, que devia estar malmesa, i es buidà fins a la roca mare l'antic gran farcit d'anivellament del segle X per a constituir-hi un soterrani, sense cap altra obertura que una porta, avui desapareguda, al sud-oest.

L'accés al soterrani, doncs, es trobava al passadís oest, ja emprat des del segle xv i que continuà ara en ús. En buidar el gran farcit del segle x, els francesos van trobar els dos llenços de la muralla antiga, que van haver de conservar, ja que el llenç oest s'ubicava en el lloc on hi havia el passadís i sobre el llenç nord s'hi assentava tota la paret septentrional de la sala. Per baixar al soterrani deixaren —en forma de rampa adossada a la part interior del llenç oest— una part del farcit medieval, que fou excavat per nosaltres.

El soterrani, doncs, quedava ben delimitat a ponent i al nord per la vella muralla i al sud per la mateixa roca, que presentava grans desnivells, però que permetia que hi hagués un espai útil prou ample. A l'est quedava delimitat per la vella paret de la cisterna i per un talús de terra, a sota, que hagué de ser assegurat per un mur de contenció.

El sostre d'aquest soterrani era una volta de rajols que sostenia el sòl del pis principal. Les antigues parets perimetrals es van conservar, tot i que amb algunes reformes i refetes, entre les quals destaca el cegament de l'antiga porta situada al sud-est, que va ser substituïda per una nova porta d'arc rebaixat situada al sud-oest del mateix mur, en un sector on ja hi havia l'obertura del passadís de comunicació amb la torre i l'àrea oberta. A ponent, separava l'estança del passadís un envà del qual ens n'han arribat alguns vestigis molt malmesos.

El sostre d'aquest pis era també una volta de rajols molt oberta, de la qual en queden nombrosos testimonis. Es troba a una alçada considerable, ja que el seu punt central s'aixecava uns 5 metres respecte al nivell del sòl de la cambra, que esdevenia així una gran estança de més de 70 metres quadrats, sense subdivisions internes. Quasi tota la part superior de la cambra fou reconstruïda, ensorrant l'antiga planta alta i refent el coronament dels murs. D'aquesta obra se'n poden veure importants vestigis al mur nord i, sobretot, a la part superior del mur est, on s'aprecia la forma de la volta i s'obre una gran finestra d'arc de mig punt que il·luminava l'estança.

6.3. Reformes a la sala nord?

No sabem amb certesa si les tropes napoleòniques reformaren i utilitzaren també aquesta sala, com és molt probable. Segurament, a causa de la solidesa de la seva estructura només va caldre arranjar-ne la coberta, que no ens ha arribat. Així mateix, el bon estat de conservació de l'arrebossat extern de les parets de la sala seria un indicatiu que també aquesta estança fou arranjada i reocupada durant el període 1808-1814.

7. EL CASTELL ABANDONAT (1814-2003)

Amb la fi de l'ocupació napoleònica, el castell de Quermançó quedà de bell nou desocupat i ja no es va tornar a fer servir. Les seves estructures s'anaren enrunant, tot i que la seva destacable presència, alhora que el convertia en símbol local i co-

marcal, n'esperonava el sorgiment de tot un seguit de llegendes, tant de caire popular com més o menys esotèric. Tanmateix, des d'un punt de vista arqueològic hem de destacar encara una darrera intervenció en el castell, que data de la Guerra Civil espanyola de 1936-1939, quan fou objecte de petites accions bèl·liques en el moment de la retirada republicana, a les primeries de 1939. Els vestigis d'aquests fets els trobarem en la presència de munició (casquets de bales, bàsicament) en els nivells d'enderroc i sedimentació generals de la torre mestra. Possiblement fos d'aquest moment el mur de rajols UE 1006, construït sobre les restes de l'anterior mur mitger napoleònic UE 1011, que aleshores ja es trobava enderrocat.

8. BIBLIOGRAFIA

- AA.DD. (1991) *Catalunya Romànica*. Vol. 4. Barcelona, p.
- AA.DD. (1969) *Els castells catalans*. Vol. 2. Barcelona, p. 548-554.
- BADIA, J. (1981) *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Vol. 2-B, p. 426-427.
- LLINÀS, J. (2004) «Primeres excavacions al castell de Quermançó (Vilajuïga, Alt Empordà)». A: *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona. La Bisbal d'Empordà*, p. 423-428.
- LLINÀS, J. (2005) «El castell de Quermançó (Vilajuïga). Dades arqueològiques». A: *Col·loqui internacional L'Albera i el Patrimoni en l'espai transfronterer*. Figueres, p. 89-96.